

تاریخ اندیشهٔ سیاسی در ایران

ملاحظات در مبانی نظری

جواد طباطبایی

فهرست مطالب

اختصارات	۹
پیشگفتار	۱۱
فصل نخست: ملاحظاتی در اندیشهٔ سیاسی از اسلام تا ایران	۲۱
فصل دوم: صورت‌های اندیشیدن سیاسی در دورهٔ اسلامی	۴۵
فصل سوم: ابن مُقَفَّع و تجدید اندیشهٔ سیاسی ایرانشهری	۹۱
فصل چهارم: نظام‌الملک و اندیشهٔ سیاسی ایرانشهری	۱۳۹
فصل پنجم: منحنی تحول اندیشهٔ سیاسی غزالی	۱۷۹
فصل ششم: امتناع تأسیس اندیشهٔ سیاسی بر مبنای اندیشهٔ عرفانی	۲۵۱
فصل هفتم: تفسیر عرفانی اندیشهٔ سیاسی ایرانشهری	۲۷۳
فصل هشتم: اندرزنامه نویسی خلاف‌آمد عادتِ سعدی	۲۹۷
فصل نهم: ملاحظاتی سیاسی در اندیشهٔ ناسیاسی عبیدزاکانی	۳۳۷
فصل دهم: فضل‌الله روزبهان و تجدید نظریهٔ خلافت	۳۵۹
کتبشناسی	۳۸۳
نمایهٔ نام‌ها	۳۹۹

فصل نخست

ملاحظات در اندیشه سیاسی از اسلام تا ایران

اندیشه سیاسی^۱ ناحیه‌ای مهم در تاریخ عمومی اندیشه در ایران و از بسیاری جهات ناشناخته‌ترین فصل آن در دوره اسلامی ایران است.^۲ اگر از برخی

۱. واژه اندیشه (thought) را در این فصل به معنای عام به کار برده‌ایم که شامل فلسفه و آراء و عقاید (ideas) می‌شود. بدون ورود در جزئیات مطلب، یادآوری می‌کنیم که فلسفه سیاسی تأملی نظری دربارهٔ مناسبات قدرت بر مبنای نظامی فلسفی است، در حالی که اندیشه سیاسی نظریه‌پردازی دربارهٔ مناسبات قدرت بدون لحاظ مقدمات فلسفی است. بنابراین، تاریخ عقاید سیاسی (history of political ideas) به دو وجه لحاظ امر سیاسی، یعنی فلسفه سیاسی (political philosophy) و اندیشه سیاسی (political thought) به معنای خاص کلمه، نظر دارد. در این دفتر، به خلاف بسیاری از تاریخ‌نویسان اندیشه، واژه «اندیشه» را به صیغه جمع به کار نخواهیم برد. اندیشه سیاسی، در معنای دقیق آن، به نظامی از اندیشیدن دربارهٔ مناسبات قدرت اطلاق می‌شود. آنگاه که از اندیشه سیاسی خواجه نظام‌الملک سخن می‌گوییم، منظور نظام منسجم اندیشه خواجه دربارهٔ مناسبات قدرت است و این نظام را از این حیث منسجم می‌خوانیم که پیوندی منطقی میان مجموعه مفاهیم آن وجود دارد. واژه «اندیشه‌ها» را باید در مواردی به کار برد که نویسنده‌ای یا رجلی سیاسی دیدگاه‌هایی نیز دربارهٔ سیاست دارد، اما آن دیدگاه‌ها را در نظامی منسجم بیان نکرده است. در شعر و رساله‌های بسیاری از نمایندگان بزرگ فرهنگ ایرانی می‌توان «اندیشه‌های» سیاسی پیدا کرد، اما این شاعران و همهٔ نویسندگان را نمی‌توان اندیشمندان سیاسی خواند. جز در موارد نادری، چنین اندیشه‌هایی، به تعبیر غلامحسین صدیقی، مندرج در تحت پژوهش‌هایی از سنخ «اجتماعیات در ادبیات» است.

۲. قید دوره اسلامی به این معنا نیست که دربارهٔ دوره باستان پژوهش قابل توجهی صورت گرفته است. تأکید بر دوره اسلامی در این جا تنها به این معناست که ملاحظات ما

نوشته‌های کمابیش کم‌اهمیت بگذریم، به جرأت می‌توان گفت که در این مورد نیز تنها نوشته‌های اساسی را مدیون پژوهش‌های غربی هستیم. از نزدیک به دو سده پیش، در تاریخ اندیشه نیز بسیاری از منابع اساسی را نخست پژوهندگان غربی شناسایی و با اسلوب روش‌های علمی چاپ انتقادی کردند و محققان ایرانی با اقتدای به آنان توانستند گام‌هایی در شناسایی و انتشار منابع تاریخ اندیشه در ایران بردارند. با این همه، با گذشت نزدیک به دو سده از آغاز به کارگیری روش‌های پژوهش‌های علمی هنوز بسیاری از منابع تاریخ اندیشه در ایران به چاپ - یا به چاپ انتقادی - نرسیده‌اند و بدیهی است تا زمانی که همه این منابع یا عمده آن‌ها در دسترس پژوهندگان نباشد، تدوین تاریخ عمومی اندیشه و اندیشه سیاسی در ایران امکان‌پذیر نخواهد شد. وانگهی، تاریخ اندیشه در ایران دو دوره باستان و اسلامی را گذرانده است: بهره‌برداری از منابع دوره باستان نیازمند آشنایی با چندین زبان کهن ایرانی است، هم‌چنان‌که در دوره اسلامی نیز همه منابع تاریخ اندیشه در ایران به زبان جدید فارسی نوشته نشده است. اگرچه، چنان‌که خواهیم گفت، کاربرد کمابیش انحصاری زبان فارسی در اندیشه سیاسی در ایران موردی جالب توجه است، اما در نخستین سده‌های تاریخ اندیشه سیاسی در دوره اسلامی زبان رسمی عربی بود و، با تدوین مبنای نظری اندیشه سیاسی ایرانی‌شهری، فارسی جانشین عربی شد. خواهیم گفت که از ابن مقفع، یکی از نخستین نمایندگان بزرگ انتقال اندیشه ایرانی‌شهری به دوره اسلامی، هیچ نوشته‌ای به زبان فارسی باقی نمانده است. او، که پهلوی می‌دانست و با سنت ایرانی‌شهری

به این دوره تاریخی تا آغاز دوران جدید مربوط و به آن محدود می‌شود. چنان‌که در جای دیگری گفته‌ایم، دوران قدیم تاریخ ایران با فراهم شدن مقدمات جنبش مشروطه‌خواهی به پایان رسید. از نظر تاریخ اندیشه، تاریخ صد و پنجاه ساله گذشته ویژگی‌هایی دارد که موضوع بحث ما در این دفتر نیست. برای توضیح این ویژگی‌ها باید به مقدماتی توجه داشت که به برخی از آن‌ها در دفترهای با عنوان تأملی درباره ایران اشاره‌هایی آورده‌ایم.

اندرزنامه‌نویسی آشنایی ژرفی داشت، رساله‌هایی را از پهلوی به عربی ترجمه کرد و خود نیز رساله‌هایی در اخلاق و ادب ایرانی‌شهری نوشت. افزون بر این، درباره هیچ یک از منابع مهم تاریخ اندیشه سیاسی در ایران پژوهش مستقلی انجام نشده است: اسلام‌شناسان غربی درباره برخی از رساله‌های عربی، که البته از منابع تاریخ اندیشه در ایران به شمار می‌رود، و نیز برخی از نویسندگان که به میراث مشترک فرهنگی ایران و اسلام تعلق دارند، مانند امام محمد غزالی، تحقیقات مهمی کرده‌اند، اما درباره هیچ یک از منابع دست اول و فارسی تاریخ اندیشه سیاسی در ایران پژوهشی که از اهمیتی برخوردار باشد، منتشر نشده است. در زبان فارسی تاکنون هیچ نوشته‌ای در تاریخ اندیشه سیاسی در ایران که اهمیتی داشته باشد، منتشر نشده است، اما در این مورد نیز ناچار باید به برخی از نوشته‌های غربی اشاره کرد که نمی‌توان به آن‌ها بی‌اعتناء ماند.^۱

۱. در فصل‌های آتی، به مهم‌ترین این پژوهش‌ها اشاره خواهیم کرد. از میان تاریخ‌های عمومی اندیشه سیاسی می‌توان به دو عنوان زیر اشاره کرد:

Erwin I.J. Rosenthal, *Political thought in medieval Islam*: Ann K.S. Lambton, *State and government* « juristes ».

کتاب لمتن بیشتر از آن‌که تحقیقی درباره سیاست‌نامه‌های ایرانی‌شهری باشد، چنان‌که در عنوان فرعی آن آمده، کوششی برای توضیح دیدگاه‌های «فقیهان» است. آنچه در این کتاب اهمیت دارد، خلاصه‌هایی است که نویسنده از مباحث «سیاسی» مطرح شده در منابع مهم فقهی عرضه کرده است. نیازی به گفتن نیست که لمتن تاریخ‌نویس بود و، از این‌رو، مباحث اندیشه‌ای را از دیدگاه تاریخ‌نویس شرح کرده است. در سال‌های اخیر نیز دو کتاب درباره تاریخ عمومی اندیشه سیاسی در دوره اسلامی منتشر شده است که نخستین آن‌ها تاریخ عمومی اندیشه سیاسی از آغاز تا دوران جدید را در بر می‌گیرد، در حالی‌که تحقیق دوم، نخست، جریان‌های اندیشه دوره سیاسی را تا پایان دوره سلجوقیان دنبال کرده و در دومین بخش نیز مباحثی تحلیلی در اندیشه سیاسی آورده است. کتاب بلک، که نویسنده آن با عربی و فارسی آشنایی ندارد، جنگی فراهم آمده از پژوهش‌های موجود در زبان‌های اروپایی است و کمابیش هیچ اهمیتی برای خواننده فارسی‌زبان ندارد. تحقیق پاتریشا کرون اثری جدی‌تر است، اما او تاریخ‌نویس نخستین سده‌های دوره اسلامی بود و